

VANDA STONIENE

LIETUVIŠKA KNYGA PIRMOJO PASAULINIO KARO METAIS

Pirmasis pasaulinis karas nutraukė XX a. pradžioje pradėtą lietuvių kultūros ir švietimo darbą, kuris buvo gerokai įsibėgėjęs, panaikinus spaudos draudimą. 1915 m. rudenį kaizerinės Vokietijos okupuota Lietuva buvo valdoma karinės vadovybės ir tapo vadinamojo Ober-Osto dalimi. Krašto gyventojai skurdo: valstiečiai — dėl sunkiai pakeliamų mokesčių, miestiečiai — dėl nedarbo, nes beveik visos įmonės buvo likviduotos arba evakuotos į Rusiją. Masiškai bėgdami nuo fronto, jie užplūdo Vilnių. Juos reikėjo maitinti, vaikus mokyti. Karo paliestiems Lietuvos gyventojams 1914 m. liepos mėnesį buvo įsteigtas Vilniaus lietuvių komitetas, o lapkričio mėnesį — Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti. Draugijos narių susirinkimas išrinko 13 asmenų komitetą, šio komiteto pirmininku tapo M. Yčas, vicepirmininkais — kan. J. Kukta ir A. Smetona, sekretoriumi — S. Šilingas. 1915 m. vasarą draugija turėjo Lietuvoje 122 skyrius. Daugiausia lėšų ji gaudavo ir Centrinio caraitės Tatjanos komiteto pabėgėliams šelpti. Vokiečiams okupuojant Vilnių, dalis draugijos narių pasitraukė į Rusiją. Lietuvoje likusi draugijos dalis, vadovaujama A. Smetonos, negaudavo iš valdžios jokių lėšų ir jokio šelpimo. Negalėjo dirbti ir kultūros darbo: okupacinė valdžia iš viso trukdė reikštis kultūrai.

Okupantai slopino lietuvių kultūrinį gyvenimą. Jie atvirai rengė Lietuvos kolonizavimo planus, skelbė, kad „administracinė kalba yra vokiečių...“, kad „tuoj pat negalima lietuvių prievarta germanizuoti. Šiaip ar taip, laikui bėgant, jie neverčiami taip apsipras su vokiečių dvasia, kad maždaug po 100 metų jų kraštą, kaip lygiateisę provinciją, bus galima prijungti prie Prūsijos“¹. Patiems lietuviams buvo uždrausta tvarkyti švietimo rekalus. 1916 m. lapkričio 13 d. įsakymu mokyklos galėjo dirbti tik gavusios specialų valdžios leidimą. Toks leidimas buvo reikalingas ir steigiamoms naujoms mokyms įstaigoms, netgi privačioms fortepijono ir kitoms muzikos pamokoms². Valdžios įsakymu jau 1915 m. liepos mėnesį visos draugijos ir sąjungos, „rišančios politikos klausimus“, buvo uždarytos³. Šiuo įsakymu buvo varžoma ir kultūros bei švietimo draugijų veikla. Ypač slopintas vienas iš svarbiausių kultūros veiksnių — lietuviška spauda. Tai įteisinta 1915 m. gruodžio 5 d. įstatymu, pavadintu „Paliepimas apie spaudą“. Jis skelbė, kad be Rytų kariuomenės Vyriausiojo vado leidimo draudžiama spausdinti bet kokius leidinius, įvežti juos iš kitų kraštų bei platinti Lietuvoje⁴. Šis įstatymas 1916 m.

¹ Lietuvos istorijos šaltiniai. — V., 1965. — T. 2. — P. 573.

² Ten pat. — P. 570—571.

³ Ten pat. — P. 548.

⁴ Vorordnungs-Blatt der Verwaltung Etappe 12. — 1916. — Nr. 4. — P. 101—104.

liepos 10. d. buvo pakeistas detalesniu spaudos įstatymu („Verordnung über die Presse“⁵), kurio esmė liko ta pati. Su papildymais jis galiojo iki okupacijos pabaigos.

Šiuo įstatymu visi Lietuvos spaudos reikalai priklausė spaudos skyriui prie Rytų kariuomenės Vyriausiojo vado štabo. Miestuose bei apskrityse įsteigti spaudos biurai. Be šių įstaigų žinios nebuvo galima leisti jokio leidinio. Kiekvienas publikuojamas rankraštis turėjo pereiti dvi cenzūras: karinę ir politinę.

Ne mažiau buvo varžomas ir spaudinių įvežimas bei platinimas iš kitur, net iš Vokietijos. Gyventojams buvo skelbiama, kad „draudžiama siuntinėti iš vienos vietos į kitą laiška, atvirutės, visoki rašiniai, spaudiniai ir laikraščiai. Priešinimasis būsiąs baudžiamas pinigais iki 5000 markių ir kalėjimu ligi vienerių metų, pasirinktinai arba vienas drauge su kitu, o pasikartojus — dvigubai tiek“⁶.

Griežtai apriboję vietinės spaudos leidimą bei jos įvežimą, okupantai patys pradėjo leisti propagandinį, Lietuvai skiriamą laikraštį „Dabartis“. Pirmasis jo numeris pasirodė 1915 m. rugsėjo mėn. 1 dieną, išeidavo 2—3 kartus, vėliau net 6 kartus per savaitę. Juo nebuvo siekiama šviesti Lietuvos gyventojų, objektyviai informuoti apie vidaus ar užsienio šalių gyvenimą — laikraštis turėjo stiprinti okupantų pozicijas krašte. Dėl to daugelyje „Dabarties“ straipsnių bandoma ieškoti vokiečių kolonizacijos Lietuvoje teigiamybių, siekiama žadinti dėkingumą bei pagarbą okupantams. „Dabartį“ Lietuvos gyventojai ignoravo. Tai rodo statistika: 1916 m. pavasarį „Dabarties“ prenumeratorių buvo 18.000, o 1916 m. lapkričio mėn. — tik apie 13.000⁷. 1917 m. pavasarį laikraštis buvo spausdinamas 11.000 egzempliorių tiražu, tačiau apie 200—300 likdavo neparduotų⁸, nors „Dabartis“ buvo labai populiarinama.

Spaudą okupantai bandė naudoti ir germanizacijai stiprinti. Falsifikuodami faktus, jie skelbė, esą visi lietuviai trokšta kuo greičiau išmokyti vokiškai, todėl lietuvių kalbą reikia laikyti tik laikina bendravimo priemone. Lietuvių kalba leidžiama tik „Dabartis“, visi kiti laikraščiai vokiški: „Wilnaer Zeitung“, „Kownaer Zeitung“, „Zeitung der X Armee“, „Suwalkier Nachrichten“ ir kt. Okupantai norėjo leisti ir vokišką—lietuvišką laikraštį kaip pagalbinę vokiečių kalbos mokymo priemonę⁹. Tokiu dvikalbiu laikraščiu buvo planuojama padaryti „Dabartį“ bei specialų „Kownaer Zeitung“ priedą.

Brudkama Lietuvos gyventojams savo spaudą, kaizerinė valdžia atsisakydavo duoti leidimus lietuviškiems leidiniams. Tai gerai matyti iš „Draugijos“ istorijos. Kadangi „Draugija“ 1915 m. dėl fronto sąlygų liovėsi ėjusi, 1916 m. balandžio 26 d. Lietuvos katalikų veikėjai įteikė

⁵ Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost. — 1916. — Nr. 36. — P. 333—337.

⁶ Lietuvos istorijos šaltiniai. — T. 2. — P. 550.

⁷ Duomenys iš „Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Litauen“ atskirų numerių.

⁸ Urbšienė M. Vokiečių karo metų spauda ir Lietuva. — K., 1939. — P. 23.

⁹ Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Litauen. — Tilsit, 1916. — Mai. — P. 45.

valdžiai prašymą dėl „Draugijos“ ir jos priedo „Ateities“ atgaivinimo. Gautas atsakymas, kad „dėlei cenzūros sunkenybių „Draugija“, kaip storas laikraštis, leisti kol kas esą negalima, o „Ateitis“, kaip plonesnis, leidžiama, bet tik šiomis sąlygomis: 1) visi spaudai skiriamieji rankraščiai privalo pirma pereiti per karo cenzūrą, 2) cenzūros praleistieji rankraščiai galima tuojau spausdinti, bet atspausdintieji lankai reikia dar kartą pristatyti cenzūrai peržiūrėti, 3) cenzūros nutarimai lieka neatmainomi ir be apeliacijos“¹⁰. Taigi tik griežčiausiai cenzūros prižiūrima 1916 m. antroje pusėje buvo pradėta leisti „Ateitis“. Iki 1917 m. pabaigos ji buvo vienintelis vietinis spaudos organas lietuvių kalba.

Tačiau lietuvių tauta negalėjo taikytis su tokia padėtimi, ir įvairiose Lietuvos vietovėse imta leisti slapsti, dažniausiai rankraštiniai laikraštėliai. Iš jų minėtini „Laisvės kelias“¹¹ (jame bendradarbiavo G. Petkevičaitė-Bitė), „Zaizdras“, „Pirmieji žiedai“, „Mūsų darbas“, „Kelias į šviesą“¹² ir kt.

Siek tiek daugiau spaudos lengvatų lietuvių inteligentijai pavyko išsikovoti okupacijos pabaigoje (1917 m. pabaigoje — 1918 metais), pralaimint vokiečiams, žlungant jų planams kolonizuoti kraštą. Tuo laiku ir buvo gauti leidimai „Lietuvos aidui“, „Darbo balsui“, „Tėvynės sargui“, „Vienybei“ ir kitiems lietuviškiems periodiniams leidiniams (nors ir tada cenzūra buvo sustabdžiusi kelis „Lietuvos aidą“ ar „Tėvynės sargą“ numerius).

Okupacinė valdžios priespaulė, karo metų materialiniai sunkumai, inteligentijos — potencialių autorių — priverstinis išsiskaidymas stabdė ir atsisąnaujančią lietuviškos knygos leidybą. Iki karo įsteigtos kultūros ir švietimo draugijos arba visai nutraukė savo leidybinę veiklą, arba ėmė leisti vien vadovėlius, kurie buvo itin reikalingi mokykloms. Jiems buvo lengviau gauti valdžios leidimus. Ypač vadovėliais rūpinosi Lietuvos mokslo draugija. Vadovėlių reikalai buvo aptariami kasmetiniuose draugijos narių susirinkimuose, jų leidybą tvarkė speciali komisija. Vadovėlių leidybai ir jų platinimui valdžia taip pat nuolat trukdė, todėl aptariamam laikotarpiui teišėjo 17 vadovėlių. Pavyzdžiui, atskaitose pažymėta, kad 1916 m. draugija gavo leidimą tik 5 knygoms¹³. Ne visus Lietuvos mokslo draugijos leidinius leista platinti. Antai vartoti mokykloje ir platinėti buvo uždrausta M. Biržiškos „Lietuvių dainas“ (V., 1916), P. Klimo „Skaitymo knygą“ (V., 1916) vien todėl, kad jose negarbiai paminėti senovės vokiečiai¹⁴.

Lietuvių mokslo draugijos atliktą vadovėlių rengimo darbą gerai įvertino A. Valaitis, 1932 m. minėdamas šios draugijos 25-metį: „Tie

¹⁰ Draugija. — 1919. — T. 25. — P. 3.

¹¹ Zebrytė J. Nelegalus laikraštėlis „Laisvės kelias“ ir jo leidėjai (1915—1918) // Knygotyra. — 1985. — T. 12, sąs. 1. — P. 60—71.

¹² Raudeliūnienė G. Rankraštini i laikraštėliai kovoje prieš vokiečių okupacinį režimą Lietuvoje // Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai. — 1969. — Nr. 7. — P. 123—132.

¹³ Lietuvių kalbos ir literatūros instituto b-ka. Rankraščių skyrius. — LMD 4. — Lap. 74.

¹⁴ Ten pat. — Lap. 57.

vadovėliai, paskubomis ruošti, nesant dar nusistovėjusios lietuviškos terminologijos, turėjo, be abejo, daug trūkumų, bet duodami beveik visą pagrindą lietuviškai mokyklai įnešė labai didelį lobį atgimstančiai ir besikuriančiai lietuvių kultūrai. Čia nors ir ne grynai moksliskas, bet vienas iš didžiausių Lietuvių Mokslo Draugijos nuopelnų savo tautai, o tai parodo, kad ši įstaiga yra gyvas organizmas ir ėjo kartu su gyvenimu¹⁵.

Karo metais Lietuvių mokslo draugijai sunkiai sekėsi publikuoti savo mokslo darbus. 1915 m. birželio mėn. visuotiniame narių susirinkime nutarta atidėti draugijos darbų tęstinio leidinio „Lietuvių tauta“ eilinio tomo spausdinimą (jis pasirodė tik 1919 m.). Tame pačiame susirinkime buvo svarstytas klausimas išleisti „visų lietuvių literatūros spaudinių bibliografiją“, kuri pratęstų ir įamžintų prieš metus (1914 metais) paminėtą spaudos draudimo panaikinimo sukaktį. Šios bibliografijos pagrindą turėjo sudaryti minėtai datai parengta spaudos paroda. Kadangi karo metais buvo neįmanoma gauti papildomos informacijos apie išleistą lietuviškas knygas Prūsijoje, JAV ir kitose užsienio valstybėse, šį darbą nutarta atidėti iki karo pabaigos¹⁶. Tačiau susirinkime konstatuota, kad ir esamomis sąlygomis galima surinkti ir publikuoti 1904–1914 m. lietuviškų periodinių leidinių bibliografiją; tam darbui draugija skyrė 300 rublių, buvo pasamdyti trys asmenys nutarimui įgyvendinti¹⁷. Deja, nė vienas šių svarbių mūsų mokslo ir kultūros darbų nebuvo padarytas. Karas sutrukdė įgyvendinti ir ankstesnius Lietuvių mokslo draugijos priimtus nutarimus leisti tautosakos rinkinius, jubiliejinius K. Donelaičio (1914 m. minėtos 200-osios jo gimimo metinės) ir S. Daukanto (tais pačiais metais jo 50-osios mirties metinės) veikalus¹⁸. 1918 m. spalio 2–4 dienomis įvykusiame XII visuotiniame draugijos narių susirinkime vėl buvo svarstomas leidybos klausimas ir siūloma steigti „beletristikos knygų leidimo sekciją“, tačiau nutarta, kad „visokių knygų leidimas yra ateities dalykas“¹⁹.

Okupacinė cenzūra stabdė ir Sv. Kazimiero draugijos leidybinę veiklą, ypač pasaulietinės literatūros. Karo metais draugija išleido keletą vadovėlių, vieną kitą mokslo populiarinimo ar grožinės literatūros knygėle. Iš jų pažymėtinos A. Vileišio „Limpamosios ligos ir kaip nuo jų apsaugoti“ (K., 1915), „Vaikų pasiskaitymai. Sakmės, apsakaitės, pasakos“ (K., 1915), Maironio „Raseinių Magdė“ (K., 1917), A. Alekno „Lietuvos istorija“ (K., 1918).

Keliems leidiniams leidimą gavo ir leidybinį darbą dirbęs M. Slapeliėnas knygynas Vilniuje. Iš jų minėtini: „1917 metams Lietuvos kalendorius“ (V., 1916), „1918 metams Lietuvos kalendorius“ (V., 1917). (Jo antraštiniame lape yra vokiečių cenzūros leidimas: Zur Verbreitung

¹⁵ Valaitis A. Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos // Lietuvių tauta. — 1932. — Kn. 4, sąs. 3. — P. 335.

¹⁶ Lietuvių tauta. — 1919. — Kn. 2, sąs. 4. — P. 617.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Ten pat. — 1914. — Kn. 2, d. 3. — P. 614.

¹⁹ Ten pat. — 1925. — Kn. 3, sąs. 3. — P. 231.

im Gebiet des Oberbefehlshabers Ost und zur Ausfuhr zugelassen. Buchprüfungsamt Ob. Ost“), P. Bendoriaus ir P. Daugirdos „Aritmetikos uždavinių ir pavyzdžių rinkinys pradedamosioms mokykloms ir žmonėms, norintiems išmokyti gerai sąskaitoti“ (V., 1917), S. Mečiaus „Trumpas žemės aprašymas“ (V., 1918) ir kt.

Nė vienas iš čia minėtų leidėjų savo poligrafinės bazės neturėjo ir daugiausia darbus spausdino M. Kuktos spaustuvėje Vilniuje ir S. Banaičio spaustuvėje Kaune. Jų būklė karo metais taip pat buvo smarkiai pablogėjusi, ir tai atsiliepė ne tik leidybai, bet ir apskritai galimybėms parengtus leidinius išspausdinti.

Karo metais knygų poreikis Lietuvoje buvo didelis. M. Slapeliene savo atsiminimuose rašė: „Į mane kreipėsi iš visur mokytojai, prašydami knygų, vadovėlių. Per mano knygyną ėjo visi Lietuvių mokslo draugijos leidiniai. Su Zavadoskio ir kitais knygynais dariau mainus ir kartu siūsdavau visur, kur tik kas ko pareikalaudavo, daugiausia gelžkelio, išgaudama vokiečių leidimus. Dažnai žmonės atvažiuodavo patys ir susipirkę išsiveždavo...“²⁰ Taigi, nepaisant okupacinės valdžios trukdymų, per mokyklų bibliotekėles ar privačius asmenis Lietuvoje plito nauji leidiniai.

Tuo metu smarkiai nukentėjo didžiųjų bibliotekų knygų rinkiniai. Okupacinė valdžia uždarė seniausią Lietuvoje Vilniaus viešąją biblioteką. Ji nebuvo toliau komplektuojama, vietos gyventojai neturėjo teisės ją naudotis. Skaityti čia galėjo tik Vilniaus bei kitų apygardų kaizerinės administracijos darbuotojai, kurie ta teise pasinaudojo ir knygoms grobstyti²¹. Okupacinė valdžia buvo nutraukusi ir kitų Vilniaus bibliotekų veiklą. Antai, uždarius Vilniaus medikų draugiją, nustojo veikusi ir jos biblioteka. Šios bibliotekos fondai per visą okupaciją gulėjo nekūrenamose patalpose²². 1916 m. gegužės 23 d. valdžios įsakymu buvo sustabdyta ir Lenkų mokslo bičiulių draugijos bibliotekos bei muziejaus veikla. Ši biblioteka ir be leidimo bandė tęsti darbą, o draugijos nariai siuntinėjo prašymus leisti bibliotekai dirbti, tačiau, 1917 m. lapkričio 27 d. trečią kartą gavusi neigiamą valdžios atsakymą, draugijos vadovybė buvo priversta biblioteką uždaryti²³. Turtingi lituanistiniai Lietuvių mokslo draugijos bibliotekos fondai (rankraščiai, senos knygos) nuo karo pradžios iki 1917 m. pabaigos išgulėjo skryniose vienuolyno rūsiuose, dalis jų net dingo²⁴. Bibliotekos buvo uždarinėjamos, o knygų fondai grobstomi ar net sąmoningai naikinami visoje Lietuvoje. Žinoma faktų, kai okupantai ne tik pasisavindavo knygas, ne tik jas degindavo, bet ir versdavo į sąslavinę²⁵.

²⁰ Slapeliene M. M. Piaseckaitės-Slapelienės knygynas Vilniuje // Bibliotekininystės ir bibliografijos klausimai. — 1965. — Nr. 4. — P. 144–145.

²¹ Lysakowski A. Uniwersytecka biblioteka publiczna // Biblioteki Wilenskie. — Wilno, 1932. — P. 5.

²² Safarewicz A. Biblioteka Wilenskiego Towarzystwa lekarskiego // Biblioteki Wilenskie. — P. 111.

²³ Brensztejn M. Biblioteka Towarzystwa pszyjaciul nauk // Biblioteki Wilenskie. — P. 120.

²⁴ Jurginis J. Lietuvių mokslo draugija // Iš lietuvių kultūros istorijos. — 1975. — T. 8. — P. 109.

²⁵ Petkevičaitė G. Karo metų dienoraštis. — K., 1931. — D. 2. — P. 382.

Lietuviškos knygos būklė Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo sąlygomis sudaro tik dalį ano meto spaudos istorijos. Kita tos istorijos dalis — lietuviškos knygos leidyba Rusijoje.

1915 m. vasarą artėjant frontui ir traukiantis caro armijai iš Lietuvos, priverstinai buvo evakuojamos įvairios įstaigos ir organizacijos, bėgo nuo fronto į Rusiją ir pavieniai asmenys. Rusijoje Pirmojo pasaulinio karo metais atsidūrė apie 300.000 Lietuvos gyventojų. Petrograde, Maskvoje, Voroneže ir kituose miestuose bei jų apylinkėse susidarė ištisos šių karo pabėgėlių kolonijos. Tarp jų buvo ir Draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti komiteto narių. Apsigyvenę Petrograde, jie įkūrė M. Yčo vadovaujamą komitetą ir, toliau gaudami lėšų ir Centrinio caraitės Tatjanos komiteto, ėmėsi padėti lietuvių pabėgėliams. Kolonijose steigėsi šios draugijos skyriai.

Nuo 1915 m. spalio mėn. draugija leido laikraštį „Lietuvių balsas“ (Petrograde 10.000, vėliau net 17.000 egz. tiražu). Laikraštis padėjo susižinoti išsisklaidžiusiems po Rusiją pabėgėliams, būrė juos, informavo apie steigiamas ir veikiančias lietuvių pabėgėlių mokyklas, kursus. Jame buvo spausdinama informacija apie leidžiamus naujus lietuviškus vadovėlius, privačiuose knygynuose galimas įsigyti knygas, atvirus, publikuojami grožinės literatūros kūriniai.

Lietuvių pabėgėlių kultūros reikalais rūpinosi 1915 m. lapkričio 26 d. įsteigta šios draugijos dvasios reikalų sekcija, kuri 1916 m. buvo pavadinta kultūros ir švietimo sekcija. Iš pradžių jai vadovavo dailininkas Ad. Varnas, o jam perėjus dirbti į technikos sekciją, — pedagogas Kl. Skabeika. Numatyta plati sekcijos kultūrinės veiklos programa. 1916 m. vasario mėn. jos ataskaitoje nurodyti tokie darbai: 1) mokyklų steigimas, 2) vadovėlių leidyba ir mokyklų aprūpinimas jais; 3) knygų supirkimas ir bibliotekų aprūpinimas jomis, 4) liaudies knygynų steigimas, 5) kilnojamųjų bibliotekėlių steigimas, 6) pedagogikos laikraščio steigimas, 7) rašybos vienodinimo dalykai, 8) spaustuvės steigimas²⁶. Šią gana plačią veiklos programą buvo siekama įgyvendinti nors ir sunkiomis sąlygomis. Vis dėlto galima teigti, kad bent didesnė lietuvių pabėgėlių susibūrimo vietose kultūros ir švietimo darbas vyko. Organizavo jį ne tik minėta sekcija, bet ir vietose įsikūrusios mokytojų ar šiaip inteligentų, Rusijos aukštosiose mokyklose besimokančių studentų grupės.

Pirmiausia stengtasi atidaryti mokyklas lietuvių pabėgėlių vaikams, aprūpinti juos vadovėliais. Maskvoje ir jos apylinkėse 1915 metais veikė 8 lietuvių pabėgėlių mokyklos, kuriose mokėsi 600 vaikų ir dirbo 15 pedagogų. Be pradinėjų mokyklų, buvo organizuotos 4 gimnazijos: dvi Voroneže, po vieną Petrograde ir Jaroslavyje, taip pat progimnazija Tambove. Vidurinėse mokyklose mokėsi apie 1300 lietuvių vaikų²⁷. Kai kurios šių mokymo įstaigų veikė kaip iš Lietuvos perkeltos, pavyzdžiui, Marijampolės „Žiburio“ progimnazija Tambove, didesnė lietuvių kolonijose

²⁶ LTSR MA Centrinė b-ka. — F 12—123.

²⁷ Lietuvių balsas. — 1915. — Gruod. 13.

buvo organizuotos naujos, nes dauguma evakuotų mokyklų neveikė (pavyzdžiui, Panevėžio mergaičių gimnazija, Joniškėlio ūkio mokykla)²⁸.

Į mokyimo darbą įsitraukė visi Rusijoje gyvenę lietuviai pedagogai, nors dirbti teko sunkiomis materialinėmis sąlygomis (atlyginimas 50—70 rub.) — be tinkamų patalpų, vadovėlių, programų ir metodinės literatūros. Be to, mokytojai stengėsi dalyvauti ir platesniame pabėgėlių švietimo darbe. Antai prie Draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti Maskvos komieto buvo įsteigta mokytojų sekcija, kuri rūpinosi ne tik lietuvių pabėgėlių mokyklomis, bet ir organizavo vakarinius kursus suaugusiems, skaitė paskaitas lietuvių pabėgėliams, vasarą rengė kursus mokytojams²⁹.

Kultūros ir švietimo sekcija stengėsi aprūpinti mokyklas vadovėliais. Jau 1915 m. „Lietuvių balse“ buvo paskelbtas vadovėlių konkursas, juos rengti kviečiami mokytojai, pranešama apie išleistus vadovėlius ir galimybes juos įsigyti.

Leidybinis darbas neįmanomas be poligrafinės bazės, tačiau draugija savo veiklos pradžioje jos neturėjo, todėl teko naudotis Petrogrado spaustuvėmis. Deja, šios spaustuvės nedaug teturėjo lotyniško šrifto bei įgudusių tokio šrifto rinkėjų, dėl to mažai kuo galėjo padėti. Draugija ėmė rūpintis savos spaustuvės steigimu. 1916 m. gegužės mėnesį ji jau buvo įsteigta „Lietuvių spaustuvės“ pavadinimu. Vėliau prie jos susikūrė mokykla spaustuvės darbininkams rengti. „Lietuvių spaustuvė“ Petrograde veikė iki 1917 m. lapkričio mėnesio. Nuo tada kartu su kultūros ir švietimo sekcija ji buvo perkelta į Voronežą ir čia dirbo šios sekcijos vadovaujama net po Spalio revoliucijos. 1918 m. vasario 26 d. Lietuvos reikalų komisariatas likvidavo kultūros ir švietimo sekciją, o spaustuvę pasiėmė³⁰.

Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti parengė ir „Lietuvių spaustuvėje“ išspausdino apie 50 įvairių leidinių, neskaitant atvirukų, programų, įstatų. Dauguma — tai vadovėliai lietuvių pabėgėlių mokykloms. Kultūros ir švietimo sekcijos kvietimu juos rengė pedagogai S. Ciurlionienė, Kl. Skabeika, J. Murka ir kiti. 1916—1917 metais buvo parengti ir išleisti beveik visi vadovėliai pradinėms ir dalis vidurinėms mokykloms. Iš jų minėtini: A. Matulevičiaus „Aritmetikos uždavinynas pradedamajai mokyklai“ (Petrogradas, 1916), Kl. Skabeikos elementoriai „Kas skaito — rašo, duonos neprašo“ (M., 1916) ir „Pirmieji žingsniai“ (Petrogradas, 1916), J. Jablonskio „Mūsų rašyba“ (Voronežas, 1917), S. Ciurlionienės „Lietuvių literatūros istorijos konspektas“ (Voronežas, 1918) bei „Lietuvių literatūros istorijos konspekto chrestomatija“ (Voronežas, 1918), Voronežo mokytojų kolektyvo parengtų skaitinių „Vargo mokyklai“ dvi dalys (Petrogradas, 1916) ir kt.

Veiklos pradžioje draugija buvo sumanusi leisti moksleiviams užklasinio skaitymo periodinį leidinį³¹, bet greit šio sumanymo atsisakė ir pedagogų pritarimu jo vietoje pradėjo leisti atskirų leidinėlių seriją, pa-

²⁸ Lietuvių balsas. — 1917. — Gruod. 18.

²⁹ Ten pat. — 1915. — Gruod. 13.

³⁰ Tiesa. — 1918. — Kovo 19.

³¹ Lietuvių balsas. — 1916. — Rugs. 25.

vadintą „Vaikų knygynėlis“ Per 1917—1918 metus išleista 16 šios serijos knygelių, o dar dvi parengtos spaudai. Tai buvo originalūs lietuvių vaikų rašytojų apsakymėliai vaikams, Vaižganto, B. Masiulio, Kl. Skaikės ir kitų atlikti mokslo populiarinimo ir grožinių kūrinių vaikams vertimai (daugiausia iš rusų kalbos), dainų rinkinėliai. Serijoje išleistos keturios P. Mašiotas knygtės: „Senio vaikams pasakos“ (Nr. 4), „Naujos senio pasakos“ (Nr. 9), „Augalų pasakos“ (Nr. 16) ir „Atlikusios senio pasakos“ (Nr. 17); be to, pasirodė trys A. Giedriaus leidinėliai: „Iš mokslo dienų“ (Nr. 13), „Trys pasakos“ (Nr. 14) ir „Eglaitė. Bauba“ (Nr. 15). Po Spalio revoliucijos „Vaikų knygynėlio“ serijos leidimą tęsė Lietuvos reikalų komisariato kultūros ir švietimo skyrius, ir anksčiau parengtos P. Mašiotas „Atlikusios senio pasakos“ (Nr. 17) bei D. Mamin-Sibiriako „Pasakėlė apie našalaite“ (Nr. 18) jau buvo išleistos Lietuvos reikalų komisariato vardu. Pirmąjį „Vaikų knygynėlio“ vertinimą yra davęs A. Jakštas „Draugijoje“. Pateikęs visų 18 leidinėlių sąrašą, recenzentas kiekvieną iš jų trumpai apibūdina. Pavyzdžiui, P. Mašiotas leidinėlyje „Senio vaikams pasakos“ (Nr. 4) laiko „vienu iš geriausių“, A. Giedriaus „Trys pasakos“ (Nr. 14) vertinamos kaip „visos įdomios, gyvai parašytos, vaikų bus mieliai skaitomos“. Tačiau, A. Jakšto nuomone, kai kurie vertimai yra netinkami lietuvių, ypač kaimo, vaikams. Nurodęs, kad iš aštuoniolikos „Vaikų knygynėlio“ leidinėlių dvylikoje yra rašoma apie gamtą, dvi knygelės — pasakos, dvi — dramos kūrinių, viena — dainų rinkinėlis ir tik dvi skirtos vaikų gyvenimui, A. Jakštas pažymi tematikos disproporciją, nes „gamta užima 2/3, vaikų gyvenimui tepaskirta 1/9 viso skaičiaus“³².

Draugijos kultūros ir švietimo sekcija yra išleidusi ir grožinės literatūros kūrinių. Iš jų minėtini V. Mykoliaičio-Putino rinkinys-poema „Kunigaikštis Zvainys“ ir eilės „Raudoni žiedai“ (Petrogradas, 1917), Vaižganto apsakymai „Alegorijų vaizdai“ (Petrogradas, 1916), italų rašytojo E. Amičio apysaka „Motinos beieškant“ (Petrogradas, 1915) ir kt.

Ne visus planuotus bei pradėtus rengti spaudai darbus draugijai pasisekė išspausdinti. Nepavyko išleisti planuoto mėnesinio 6—8 spaudos lankų žurnalo „Saulėtekis“³³. Nepasirodė pedagogams skirtas leidinys, kuris turėjo išeiti du kartus per metus ir nagrinėti teorines pedagogikos problemas, praktinius mokymo dalykus, recenzuoti vadovėlius. Leidinio redakcija (S. Ciurlionienė, J. Jablonskis, P. Mašiotas), nors ir kvietė pedagogus įsitraukti į šį darbą, bet dėl medžiagos stokos pirmojo rinkinio leidimą turėjo atidėti, o vėliau šito sumanymo iš viso atsisakyti³⁴.

Neįgyvendintas liko ir sekcijos bandymas supažindinti rusų visuomenę su lietuvių literatūra, leidžiant knygas rusų kalba. Viena iš planuotų — lietuvių liaudies dainų rinktinė³⁵, antroji — lietuvių literatūros antologija, kurios iniciatorius buvo M. Gorkis ir jo vadovaujama leidykla „Parus“. Antologijos reikalu 1915 m. spalio 20 d. S. Silingas, I. Sei-

³² Draugija. — 1919. — T. 25. — P. 434—439.

³³ Lietuvių balsas. — 1916. — Rugp. 25.

³⁴ Ten pat. — 1916. — Sausio 31.

³⁵ Ten pat. — 1915. — Spalio 25.

nius ir B. Sruoga, apsilankę pas M. Gorkį, sutarė dėl leidinio apimties (20 spaudos lankų), jo turinio. Redaguoti šį rinkinį sutiko J. Baltrušaitis, jo pagalbininku draugija paskyrė B. Sruogą. Pastarasis aktyviai įsitraukė į šį darbą — padėjo ieškoti vertėjų, perrašinėjo rankraščius, parengtus spaudai darbus vežiojo į Maskvą J. Baltrušaičiui, pats ėmėsi parašyti didžiulį įvadinį straipsnį, apžvelgiantį lietuvių literatūrą nuo seniausių laikų iki XX amžiaus³⁶. Šios antologijos leidybai karštai pritarė Vaižgantas. Jis pats vertė savo kūrinius į rusų kalbą, siuntė juos į Maskvą J. Baltrušaičiui³⁷. Antologijos rengimo darbas truko iki 1917 m. Prasižėjęs revoliuciniams įvykiams, toks leidinys tapo nebeaktualus ir darbas nutrūko. Dalis Vaižganto, matyt, ir kitų autorių rankraščių dingo per revoliucijos suirutę.

Leidybinio darbo bandė imtis ir Draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpiti technikos sekcija, kurios nariai buvo dailininkai Ad. Varnas, P. Galaunė, inžinieriai P. Narutavičius, V. Carneckis, kalbininkai K. Būga, J. Murka, S. Naginskas. Sekcijos planuose greta statybinių ir architektūrinių darbų buvo numatyta specialios techninės literatūros gamyba, lietuviškos techninės terminijos sudarymas, didžiulio technikos terminų žodyno leidyba³⁸. Žodžiai rengiamam žodynui buvo renkami iš lietuvių amatininkų, išrašomi iš žodynų, K. Būgos kartotekos. Žodynui rengti 1916 m. gegužės mėnesį buvo pasamdytas ir B. Sruoga. Pirmuoju darbo etapu buvo numatyta sudaryti terminų sąrašus ir juos biuleteniais siuntinėti specialistams ar šiaip besidomintiems susipažinti ir pateikti savo pastabų. Biuleteniuose turėjo būti spausdinami rusiški terminai su greta nurodytais rengėjų siūlomais lietuviškais atitikmenimis. Specialistai raginami lietuviškų terminų projekte įrašyti ir savo siūlomą variantą. Gražintus su pastabomis biuletenius turėjo peržiūrėti ir galutinai suredaguoti kalbininkai K. Būga ir J. Jablonskis³⁹. Kiek žmonių pavyko įtraukti į lietuviškos techninės terminijos kūrimo darbą, nežinoma, tačiau aišku, kad net po metų, 1917 m. gegužės mėnesį, technikos sekcijos vadovas Ad. Varnas siuntė „Fizikos“ vadovėlio autoriui A. Končiui iš rusų kalbos išverstus 28 fizikos terminus, prašydamas jį atsiliepimo ir žadėdamas tuos terminus ir ateityje siuntinėti. Tai rodo, kad dirbama buvo labai rimtai⁴⁰. Tačiau karo sąlygomis svetur toks darbas buvo per sunkus, todėl nebuvo padarytas. Negrįžo į Lietuvą ir žodyno rengėjų grupės surinkti 6000 technikos terminų⁴¹.

Sunkiomis sąlygomis ir paskubomis leisti Draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpiti leidiniai nepasizymėjo gera poligrafinė kokybe, nors leidiniai, ypač vaikai, buvo stengiamasi puošti lietuvių dailininkų V. Bičiūno, P. Galaunės, P. Rimšos, Ad. Varno, J. Zikaro iliustracijomis.

Draugijos leidiniams redaguoti kalbiniu požiūriu buvo sudaryta

³⁶ Samulionis A. Balys Sruoga. — V., 1986. — P. 62.

³⁷ Vaitekūnienė A. Vaižgantas. — V., 1982. — P. 95.

³⁸ Lietuvių balsas. — 1916. — Spalio 23.

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ LTSR MA centrinė b-ka. — F 12—3499.

⁴¹ Samulionis A. Balys Sruoga. — P. 65.

kalbininkų K. Būgos, J. Jablonskio komisija, jiems talkino Vaižgantas ir kiti. Visuomeniniais pagrindais dirbdami šios komisijos nariai negalėjo spėti peržiūrėti visų rankraščių, todėl išleista ir ypač stilistiškai prastai parengtų darbų. Kaip menkos vertės ir net kaip netinkami mokymui spaudoje buvo apibūdinami elementorius „Sakalėlis“, katekizmas ir keletas kitų draugijos leidinių. J. Jablonskis ypač griežtai kritikavo katekizmą: „Mūsų kultūros sekciją, išleidusią šitą katekizmą, šaukiu visuomenės tieson: reikalauju, kad ji visuomenės pinigais, išleistus šitam katekizmui, troyau sugrąžintų, kad to katekizmo mokslo reikalui nepardavinėtų, kad jį veikiausiai sunaikintų... To reikalauju mūsų tautos, mūsų tautos įstaigos, lietuvių kalbos mokytojo vardu“⁴².

Mūsų dienomis vertinant draugijos leidinius tiek turinio, stiliaus, tiek poligrafijos požiūriu, reikia atsižvelgti į materialines galimybes, į autorių kvalifikaciją, taip pat skubotumą rengiant šias knygas karo išblaškytiems tautiečiams.

Be Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti, lietuvišką spaudą Rusijoje aptariamam laikotarpiu leido ir kitos draugijos bei partijos. Iš jų minėtini katalikų periodiniai leidiniai: Petrapilyje 1916 m. ejęs savaitinis laikraštis „Vadas“, 1916 m. Petrapilyje ir vėliau Voroneže leistas mėnesinis ateitininkų žurnalas moksleiviams „Ateities spinduliai“, Petrapilyje nuo 1915 m. ejęs Lietuvos socialistų liaudininkų partijos laikraštis „Naujoji Lietuva“, Lietuvos nuosaikiųjų liberalų partijos ten pat nuo 1917 m. leidžiamas laikraštis „Santara“. Maskvoje buvo įsteigta „Santaros“ bendrovė, kuri išleido „Santaros“ kalendorių 1918 metams“. Keletą leidinių tais metais išleido ir 1913 m. įkurta Lietuvių draugija aukštųjų Maskvos mokyklų moksleiviams šelpti. Iš jų minėtini medicinos srities leidinėlis „Kruvinoji“ (M., 1915), „1916 metams kalendorius“, planuotas leisti Z. Gėlės eilių rinkinys⁴³. Antroji iki karo įsteigta Maskvos lietuvių šelpimo draugija turėjo specialią leidimo komisiją, kuri jau 1915 m. buvo išleidusi 17 knygų (230 tūkst. egzempliorių). Iš pelno už parduotas knygas buvo sudarytas naujų leidinių fondas⁴⁴.

Lietuvių draugijoms ar šiaip leidėjams tomis sąlygomis buvo nelengva platinti lietuvišką spaudą. Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti per „Lietuvių balsą“ teiravosi, ar yra bibliotekėlių lietuvių kolonijose, kiek jose knygų, kokia skaitytojų sudėtis ir pan. „Lietuvių balse“ buvo skyrius „Mūsų knygos“, kuriame informuota apie naujus lietuviškus leidinius, įvairiose Rusijos vietose esančius lietuvių knygynus ir bibliotekas.

Lietuviškų knygų bibliotekėles (tuo laiku vadinamas knygynėliais) draugija ar šiaip atskiri žmonės stengėsi steigti visose didesnėse lietuvių kolonijose. Jau 1915 m. iš draugijos lėšų buvo superkamos knygos, kalendoriai, išdalyta daugiau kaip 100 tūkst. „Lietuvių balso“ numerių, įsteigta 40 bibliotekėlių⁴⁵. 1916 m. draugijos kultūros ir švietimo sekcijos

⁴² Santara. — 1917. — Bal. 11.

⁴³ LTSR MA centrinė b-ka. — F 12—694.

⁴⁴ Lietuvių balsas. — 1915. — Spalio 29.

⁴⁵ Lietuvių balsas. — 1915. — Gruod. 17.

ataskaitoje nurodyta, kad nupirkta 14.468 tomai knygų, dalis jų (5911 tomų) paskirstytos į 48 bibliotekėles: Aleksandrovsko — 148 tomai, Bobruisko — 116, Vitebsko — 128, Voronežo — 268, Minsko — 192, Novgorodo — 53, Samaros — 194, Charkovo — 99 ir t. t. Iš jų 399 knygos paliktos kultūros ir švietimo sekcijos bibliotekai. Šiaip asmenims išdalyta 816 knygų, kareiviams — 893. Mažesne kaina parduota daugiau kaip 500 knygų. Kiekvieno „Lietuvių balso“ numerio išsiuntinėta į lietuvių kolonijas po 6843 egzempliorius⁴⁶. Apie lietuviškos spaudos poreikį buvo rašoma beveik kiekviename „Lietuvių balso“ numeryje. Antai iš Nižnij Novgorodo informuojama, kad steigama bibliotekėlė ir „visi, ką kas turi iš lietuviškų raštų neša tan knygynėlin. Jaučiamas baisiausias badas lietuviško rašto. „Lietuvių balsas“ labai branginamas“⁴⁷. Iš Petrapilio gubernijos pranešama, kad „yra įsteigtas mažas knygynėlis, iš kurio lietuviai ima skaityti knygas su didžiausiu ištroškimu, ateina laikraščiai... Lietuviai yra gana susipratę, labiausiai suvalkiečiai ir jie negali apsieiti be laikraščio“⁴⁸.

Siekdamos tenkinti lietuvių pabėgėlių poreikį knygai, savo bibliotekų duris atvėrė ir kitos lietuvių draugijos. Tai Lietuvių draugija aukštųjų Maskvos mokyklų moksleiviams šelpti, kurios bibliotekoje 1916 m. pabaigoje buvo 1674 knygos⁴⁹, Petrapilio lietuvių studentų draugijos valdyba, turėjusi kelis šimtus lietuviškų knygų⁵⁰, Petrapilio lietuvių mažaturčių draugija, kurios bibliotekos fondą sudarė 260 lietuviškų knygų⁵¹.

Lietuviai karo pabėgėliai, 1917 metais pergyvenę Rusijoje dvi revoliucijas, 1918 m. pamažu gavę leidimų, ėmė grįžti į Lietuvą. Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti oficialiai dirbo iki 1918 m. vasario mėnesio. Po to jos veikla buvo nutraukta, o turtas perduotas Lietuvos reikalų komisariatui. Šio komisariato kultūros ir švietimo skyrius ėmė vadovauti tolesniam lietuvių kultūros darbui.

Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti darbas Rusijoje buvo vertinamas įvairiai. Kairiųjų spaudoje buvo užuominų ar net atvirų kaltinimų, kad draugijos vadovybė pabėgėliams skirtas lėšas naudojo asmeniniams poreikiams. Tuo buvo kaltinamas ir J. Jablonskis bei kiti lietuvių pedagogai. J. Jablonskis „Lietuvių balse“ apie tai yra rašęs: „Rusijoje įvairių komitetų yra šelpiami tikrai komitiniai. Jie šelpiami maždaug vienodai. Komitetai patiems mokytojams skyrium nieko neduoda. Visur, tiek vyriausybiniuose tiek privatinėse mokyklose aš esu samdininkas. Čia Voroneže gyvenu iš algos, kurią gaunu už savo darbą, alga susidaro iš tų mokesnių, kurie gaunami iš komiteto už mokinių mokyimą... Čia man tenka lietuvių kalbą mokyti, dėl ko taip trokšdavau daugiausia tapti mokytoju savo krašte. Esu daug kuo nusidėjęs savo kraštui, bet kaltinti mane, kad aš nesipelnęs duonos savo darbu ir imąs ją

⁴⁶ LTSR MA centrinė b-ka. — F 12—123.

⁴⁷ Lietuvių balsas. — 1915. — Rugs. 24.

⁴⁸ Ten pat. — 1915. — Gruod. 17.

⁴⁹ Lietuvių balsas. — 1916. — Lapkr. 17.

⁵⁰ Ten pat. — 1917. — Rugs. 3.

⁵¹ Ten pat. — 1916. — Bal. 22.

iš pabėgėlių — doras žmogus, man rodosi, vis dėlto neturėtų⁵². Laikas būtų atsisakyti ir iki šiol tarybinėje spaudoje pateikto gana neigiamo Lietuvos draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti, karo metais veikusių Rusijoje lietuviškų partijų bei visuomeninių organizacijų vertinimo. Siam straipsnyje aptarti jų veiklos faktai rodo, kad pagal galimybes švietimo ir leidybos darbas buvo dirbamas tarp visų lietuvių pabėgėlių, nedarant kokių nors privilegijų tam tikriems pabėgėlių sluoksniams, kaip kartais buvo siekiama įteigti.

Pirmojo pasaulinio karo metais Lietuva patyrė didelių materialinių bei moralinių nuostolių. Mūšiai fronte, sunki kaizerinė okupacija, suardytas šalies ūkis padarė daug žalos kultūriniam darbui. Atsigaunančių po spaudos draudimo panaikinimo kultūrinių bei leidybinių organizacijų veikla kaizerinių okupantų buvo arba visai nutraukta, arba labai suvaržyta. Priverstinai į Rusiją evakuoti Lietuvos gyventojai liko be knygų. Tokiomis sąlygomis pirmiausia buvo siekiama tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje veikiančias lietuvių mokyklas aprūpinti vadovėliais, leisti mokslo populiarinimo knygutes vaikams, kalendorius ir pažintinę bei buitinę literatūrą suaugusiems. Lietuvišką knygą platino ir įvairios draugijos bei organizacijos, ir pavieniai asmenys.

Vilniaus universiteto
Bibliotekininkystės katedra

[teikta 1989 m. gegužės mėn.

VANDA STONIENĖ

LITHUANIAN BOOK DURING WORLD WAR I

S u m m a r y

The development of Lithuanian book publishing was severely hampered during the World War I. In 1915 Lithuania was occupied by Germany military forces and no activities of cultural institutions were allowed without a permission of the occupants. A single newspaper („Dabartis“) was being published from 1915 on by them. Besides, Catholic society was permitted later to have its periodic edition „Ateitis“. Only at the beginning of 1918, under the threat of complete failure of their colonial plans, the occupants allowed publishing Lithuanian newspapers „Lietuvos aidas“ „Tėvynės sargas“, „Darbo balsas“, etc.

Military occupation regime, every-day life difficulties, hard censorship exerted an extremely negative influence on publishing Lithuanian books. Every edition needed an official permission of German military power. Therefore, text-books, annual almanacs, small popular science editions could mostly be issued. Publication work was being performed by Lithuanian Scientific Society, St. Casimir's Society, M. Slapeliene bookshop. The demand for books among the population of Lithuania was great but

⁵² Lietuvių balsas. — 1919. — Spalio 20.

it was impossible to satisfy it. In addition, the occupants closed almost all big libraries, even the transport of books was banned completely.

In 1915, under the conditions of approaching front-line, about 300.000 inhabitants and many institutions were forced to withdraw from Lithuania. In St. Petersburg, Moscow, Woronezh and other Russian cities large colonies of Lithuanian refugees were formed. They were mostly supported by the Lithuanian Society of War Refugees. The society established in St. Petersburg its newspaper „Lietuvių balsas“, founded some schools for Lithuanian pupils, organized training courses for adults; several text-books and other books were issued by it. During the war period the society has published about 50 Lithuanian editions. Other charity societies also have organized some editions.

In 1918 Lithuanian refugees began returning to their motherland. The Lithuanian Society of War Refugees continued its activities until February 1918, when its cultural work was banned by the Soviet power.